

rétorika

Božena Buchtová

rétorika

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Božena Šmajsová Buchtová, CSc.

RÉTORIKA

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 2398. publikaci

Odpovědná redaktorka Jana Jandovská Kubínová
Sazba a zlom Milan Vokál
Počet stran 212
Vydání 1., 2006
Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a.s., 2006
Obrázek na obálce © MUDr. Pavel Žáček

ISBN 80-247-0868-X (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6902-8 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

OBSAH

Předmluva	7
1 Řeč jako fenomén kultury (J. Šmajš).	9
2. Historie a současnost rétoriky	16
2.1 Zrod rétoriky ve starověkém Řecku	16
2.2 Římské řečnictví	18
2.3 Rétorika a středověk	20
2.4 Renesanční rétorika	21
2.5 Přínos české rétoriky	22
3. Technika mluveného projevu	24
3.1 Správné dýchání (respirace)	24
3.2 Tvoření a užívání hlasu (fonace)	28
3.3 Přesná a pečlivá výslovnost (artikulace)	32
3.3.1 Tvoření a výslovnost samohlásek	33
3.3.2 Tvoření a výslovnost souhlásek	38
3.4 Spisovná výslovnost	50
3.4.1 Samohlásky	50
3.4.2 Souhlásky	51
3.5 Výslovnost cizích slov	55
3.5.1 Zásady české výslovnosti přejatých slov	55
3.6 Vady výslovnosti	58
3.7 Zvuková modulace řečového projevu	60
3.7.1 Frázování	60
3.7.2 Větný přízvuk	62
3.7.3 Intonace	64
3.7.4 Mluvní tempo	67
4. Druhy řečnických projevů	70
4.1 Referát	71
4.2 Přednáška	74
4.2.1 Rozhlasová přednáška	77
4.3 Diskuzní příspěvek	82

4.4	Slavnostní proslovy (proslov oslavný, smuteční, přípitek)	86
4.5	Řeč politická a řeč slavnostní	91
4.6	Veřejná informace, interview, tisková konference	97
4.6.1	Interview – vystoupení v rozhlasu, televizi a v novinách	98
4.6.2	Tisková konference	98
4.7	Televizní vystoupení	101
4.8	Výběr a využití řečnických jazykových prostředků	103
4.8.1	Slovní zásoba	104
4.8.2	Stavba vět	105
4.8.3	Jazykové prostředky umožňující navázání kontaktu s posluchači	106
4.8.4	Jazykové prostředky zvyšující účinnost řeči	107
4.9	Fráze ve veřejném projevu	120
5.	Příprava a přednes mluveného projevu	126
6.	Psychologické aspekty rétorických dovedností	147
6.1	Tréma a jak s ní pracovat	147
6.1.1	Reichovy zóny	150
6.1.2	Pohybové a dechové korekce zátěží	151
6.2	Mimoslovní signály a jejich význam	157
7.	Cvičné texty k rozvoji rétorických dovedností (K. Dvořáková)	165
7.1	Nemotivované porušování slovesné vazby	165
7.1.1	Kontaminace	165
7.1.2	Zeugma	166
7.2	Anakolut	166
7.3	Nadužívání dějových substantiv	167
7.4	Synonyma	168
7.5	Nepravá vedlejší věta	168
7.6	Nadbytečná slova	169
7.7	Nevhodný pořádek slov ve větě	170
7.8	Klíč ke cvičením 1–8	171
8.	Vybrané texty	174
8.1	Ukázky řeči politických	174
8.2	Ukázky textů dialogických	178
8.3	Ukázky textů humorných	183
8.4	Ukázky brněnské hantýrky	199
	Literatura	205
	Rejstřík jmenný	208

PŘEDMLUVA

Při nedávném setkání českých podnikatelů, které proběhlo v rámci brněnského strojírenského veletrhu, se rozvinula diskuze o tom, jaké požadavky by měli splňovat absolventi vysokých škol. Účastníci se shodli, že by na prvním místě měly být odborné poznatky, dále pak jazykové schopnosti a za třetí – umění mluvit, vystupovat na veřejnosti.

Význam dovednosti (umění) správně mluvit si pro své budoucí uplatnění uvědomují i někteří vysokoškolští studenti. Počet přihlášených do výběrového kurzu rétoriky je totiž několikanásobně větší, než jaký je možné uspokojit. Může to být i tím, že základní a střední školství klade ve výuce důraz na zapamatování, obsahovou rekonstrukci znalostí a psaný projev, zatímco rétorické dovednosti žáků nerozvíjí. Kultura mluveného projevu absolventů středních škol je tedy nízká. Zdá se, že tuto situaci komplikuje ještě jeden zcela nový faktor, o kterém zatím mnoho nevíme. Obtížně získávanou schopnost ve škole načerpané poznatky správně formulovat a vyslovovat narušuje sílící tlak na minimalizaci délky sdělení při odesílání zpráv sms, na úspornou komunikaci v hustém mobilním telefonním styku, a konečně i rozmáhající se proces sbírání nových informací na internetu.

Patrně ani přítomnost formálně dokonalé masmediální mluvy téměř v každé domácnosti (samozřejmě poslech rádia a televize) nemá pro člověka bezprostředně kultivující účinek. Zdá se, že ke zdokonalení rétorických schopností mladých lidí vede zatím jediná spolehlivá cesta: po fázi prvotní výchovy v rodině patrně jen drobná mravenčí práce školy, promyšlená opakující se cvičení dovedností mluvit. I když se rétorická neobratnost na vysoké škole nedá kultivovat snadno a rychle, neboť se při jejím zlepšování objevují různé skryté překážky, přesto jsem po mnohaleté práci se studenty mírně optimistická. Většina studentů po půlročním kurzu (28 hodin) rétoriky, který vedeme aktivními metodami výuky s použitím videotechniky, dosáhla viditelného zlepšení. A to jak ve zvládnutí techniky mluveného projevu, tak i psychologických nároků rétorických dovedností. Mám tím na mysli snížení obav, strachu a trémy při mluveném projevu a také zlepšení řeči těla.

Knihy je určena všem, kteří se chtějí v oblasti mluveného slova dále zdokonalovat a na svém řečovém projevu trvale pracovat. Jednotlivé kapitoly čerpají poznatky jak z dostupné odborné literatury, tak také z mé dlouholeté praxe vedení kurzů rétoriky ve výuce na vysoké škole i mezi odbornou veřejností. Text knihy může být pro čtenáře pobídkou ke zlepšení jeho vlastního řečového projevu, pomůckou pro objektivní hodnocení jeho rétorické úrovně i vodítkem pro to, co lze příslušným cvičením dále zdokonalovat. Může sloužit kvalifikovanému posuzování vlastních i cizích řečnických výkonů po stránce formální, jazykové i obsahové.

Při psaní textu knihy se mi vybavovala výuka češtiny na základní škole v Černé Hoře, vedená Jarmilou Zindulkovou. Učila nás nejen gramatice, ale i lásce k rodnému jazyku čtením prózy a objevováním bohatosti a krásy našeho jazyka ve verších básníků. Trpělivě s námi vybírala a nacvičovala texty pro různé soutěže. Ještě dnes si vzpomínám...

Měla jsem také štěstí na „velkého češtináře“ na střední škole v Blansku pana profesora Adolfa Maška. Provázel nás složitostmi českého jazyka pozoruhodným rozбором básnických forem a s takovou chutí a zápalem, že jsme sledovali každé jeho slovo. S odstupem času to byla pro mne i důležitá motivace pro studium psychologie.

Za mnohé poznatky o mluveném projevu, získané z osobního styku i z doporučených knih, vděčím a děkuji paní profesorce Jiřině Hůrkové. Řadu zkušeností s výukou rétoriky jsem získala díky ochotě paní Františky Horáčkové, odborné asistentky Divadelní fakulty JAMU v Brně, která mi umožnila účastnit se jejích hodin výuky jevištní mluvy.

Dále bych chtěla poděkovat všem, kteří mi při psaní textu knihy vyšli vstříc: panu doc. PhDr. Jiřímu Sedlákovu, CSc. za pomoc při výběru ukázkových textů, prof. PhDr. Ing. Josefu Šmajsovi, CSc. za autorství první kapitoly, za rady při zpracování textu a kritické připomínky k jeho obsahu. Mgr. Kateřině Dvořákové za spolupráci při výběru cvičných textů, Ing. Viktoru Kulhavému za technickou pomoc při zpracování knihy.

Brno, prosinec 2004

Autorka

1 ŘEČ JAKO FENOMÉN KULTURY

Jaký význam má pro člověka a lidskou kulturu řeč? Hodnota lidské řeči se podceňuje jen výjimečně. Zdá se, že právě řeč je oním znakem člověka, jímž se nejvýrazněji odlišuje od přírody, od světa zvířat. S řečí obvykle spojujeme vznik umění, náboženství, filozofie i vědy, veškerý dosavadní kulturní vzestup. Na druhé straně však musíme uznat, že i jako tvorové, kteří se dorozumívají artikulovanou řečí, jsme neztratili starší animální formy komunikace se světem, že zůstáváme nedílnou součástí pozemského života, s nímž jsme ještě mnoha dalšími způsoby svázáni a propojeni. Proto má smysl položit také několik jiných, jakoby doplňujících otázek: Co jsme v důsledku řeči získali, a co jsme naopak ztratili? Jaký je vztah řeči a kultury, řeči a přírody? Co lidská řeč na našem vztahu k přírodě změnila, co způsobila? Ale ani na tyto zdánlivě jednodušší otázky nelze odpovědět bez širšího filozofického zázemí, **bez obecného konceptu člověka**, ba dokonce, jak ještě naznačíme, ani **bez filozofického konceptu kultury**.

Vznik a počáteční vývoj lidské řeči zůstává stále zahalen neurčitostí a neznalostí. I když dnes téměř spolehlivě víme, že kolébkou vzniku současného člověka je rovníková východní Afrika, nevíme s určitostí, v jaké fázi lidské fylogeneze se objevila artikulovaná (člankovaná) řeč. Zčásti je naše nejistota dána tím, že fosilní nálezy kosterních zbytků našich dávných předků, zejména lebečních kostí, nemohou podat přímý důkaz o tom, kdy řečové centrum v mozku hominidů vzniklo. Téměř jistě víme, že tomu musel předcházet vznik vzpřímené chůze a rozvoj neverbálních forem komunikace, zejména gest, u druhů **homo habilis** i **homo erectus**, ale nálezy skromných pozůstatků materiální kultury z oné kritické doby před přibližně třemi miliony až jedním milionem let – kamenných nástrojů a zbytků tábořišť lovců a sběračů – nepřinášejí přesvědčivé svědectví, zda součástí tehdejšího života hominidů již byla, či ještě nebyla člankovaná řeč.

Na přibližnou dobu vzniku řeči musíme proto usuzovat nepřímou, z hlediska evoluční ontologie, která disponuje také rámcovým filozofickým konceptem kultury. Teprve na pozadí hypotetického průběhu počáteční fáze kulturní evoluce lze s využitím empirického materiálu věrněji rekonstruovat

vat vznik řeči a odmítnout tradiční antropologické teorie, které vycházejí z předsudku o lidské výjimečnosti. Principiální nesprávnost tohoto předsudku spočívá podle našeho názoru v tom, že člověka chápe substanciálně, že ho staví proti přírodě, nadřazuje ho nad ni a jeho životně nezbytné vztahy s ní zastírá.

Z poznání současných biologických věd vyplývá, že dnešní lidé, kteří se na Zemi objevili relativně nedávno, tj. na samém konci třetihor, nemohou být vrcholem a smyslem přirozené evoluce biosféry. Neukončená rozbíhající se evoluce života má totiž před sebou ještě několik miliard let svého předpokládaného průběhu: k žádnému vrcholu patrně nesměřuje, a proto také žádným biologickým druhem vrcholit nemůže. Všechny dnes existující druhy, včetně těch nejstarších – bakteriálních – spolu vzájemně souvisejí, doplňují se, spolupracují, ale i bojují, protože mnohé přežívají pouze na úkor jiných. Takže jen jako dočasné prvky vyššího systému pozemského života vytvářejí právě žijící jedinci, populace a druhy podmínky pro pomalou evoluci biosféry, a tím i relativně stabilní rámec existence a vývoje lidské kultury. Ovšem také člověk je nahodile vzniklým biologickým druhem, který, jak víme, náleží do třídy savců, k řádu primátů, k čeledi hominidů. Všichni dnes žijící lidé jsou kromaňonci, neboť neandertálci – naši nejbližší příbuzní – kteří patrně ještě nemluvili, vymřeli, nebo byli v soutěži s námi, druhem poněkud inteligentnějším, poraženi. A protože člověku dnešního typu se jako jedinému biologickému druhu podařilo zapálit evoluci kulturní, je zřejmé, že jeho zvláštnost nespočívá v prvé řadě v tom, že mluví etnickým jazykem, myslí, morálně jedná, učí se a věří. Jeho zvláštnost lépe vyjadřuje formulace, že se na Zemi prosadil jako druhá onticky tvořivá evoluční síla, **jako malý bůh, jako původce a tvůrce nebiologického systému kultury.**

K uvedené tezi, že přirozená biotická evoluce nemůže vrcholit člověkem, dodejme ještě to, že právě proto nemůže být ani kultura pokračováním přirozené evoluce. Systém kultury, jehož pochopení je i klíčem k tajemství lidské řeči, je totiž výtvozem jediného biologického druhu – člověka. A tento systém, který vzniká uvnitř vysoce uspořádané živé přírody a který z ní nutně čerpá svou výživu, musí vznikat nejen v rozporu s přirozenou biotickou uspořádaností, nýbrž i na její úkor. Kultura má totiž od počátku jinou konstitutivní informaci, než jakou má příroda. Je nadosobním nebiologickým systémem s rozptýlenou vnitřní informací, systémem, který zpředmětňuje **svou vlastní informaci.** Touto informací není tedy biotická informace genetická, která integruje biosféru, nýbrž etnickým jazykem kódovaná informace sociokulturní – **duchovní kultura.**

Ve srovnání s přírodou je však kultura nejen systémem relativně mladým, odlišně uspořádaným a integrovaným, ale také **nesamostatným: stojí a padá s lidskou biologickou existencí**. A protože její prostorová expanze probíhá pouze za cenu poškozování a zatlačování biosféry, zhoršování zdravotního stavu pozemského života, který lidskou existenci chrání a reprodukuje, **ohrožuje** v první řadě nikoli přírodu – svěbytný planetární systém funkčně propojený s vesmírem –, nýbrž **člověka, lidskou kulturu** samu.

Proto teprve proces vytváření kultury lidskou činností může plně odhalit podstatu a funkci řeči. Z tohoto hlediska lze ukázat, že lidská řeč není pouze vznešenou komunikační aktivitou, která člověka odlišuje od zvířat. Svět totiž poznávají a vzájemně spolu komunikují všechny živé systémy. Pomineme-li záměrně univerzální biotickou úroveň této komunikace, tj. jazyk nukleových kyselin, jímž se zapisuje informace do genetické paměti (genomů) všech živých systémů, pak je to především behaviorální úroveň smyslově neuronální komunikace živočichů. O této komunikaci víme, že jako součást adaptace živého systému na proměnlivé vnější podmínky musí být zprostředkována jiným způsobem, než jakým probíhá strukturální komunikace na úrovni příkazovacího jazyka nukleových kyselin. Realizuje se nejen audiovizuálně, ale u většiny druhů také pachovými a chemickými látkami vypouštěnými do vzduchu, vody a půdy. Protože obě tyto formy analogového biotického poznávání jsou natolik druhově rozdílné, že se na žádné všem organismům společné signály převádět nemohou, tento typ smyslově neuronálního poznávání jako by představoval množinu vzájemně nepřeložitelných „druhových jazyků“. A této množině přibližně odpovídá také množina různých vnitřních obrazů světa, které spolu s biologickými druhy spontánně vytváří a testuje příroda.

Etnický jazyk člověka, který navazuje na animální formy řeči těla na pachový a audiovizuální způsob komunikace se světem a který je jen zdánlivě druhovým přírodním jazykem, musíme jako způsob digitálního kódování sociokulturní informace radit k **jinému typu jazyka**. Vzniká totiž kvalitativně jiným způsobem, kóduje jinou informaci a slouží proto jinému systému (účelu) než zmíněné biotické jazyky. Konkrétněji řečeno, primárně nezajišťuje naši biologickou adaptaci na podmínky vnějšího prostředí, tj. reprodukci a evoluci biosféry, nýbrž zajišťuje vytváření, reprodukci a evoluci kultury. Řeč je prostě jazykem sociokulturním, je významnou **ontickou procedurou vytváření a evoluce kultury**. **Aby lidé překročili práh biotické sociální organizace** lidského společenství, aby vytvořili kulturu s jejími složitými duchovními formami, s jejími institucemi, technologiemi a materiální kulturou, **museli začít mluvit**.

Řeč tedy nenahrazuje ani pouze nedoplňuje starší chemickou orientaci, gesta, mimiku a příjem informací o vnějším světě zrakem, sluchem a hmatem. Svým závazným sociokulturním kódováním smyslově-neuronální informace všechny tyto formy **překrývá, významově je zastírá**. I když se její formování opírá o přirozenou výbavu člověka, řeč je kvalitativně novým produktem, **nosičem nebiologické sociokulturní paměti**, který vznikl až ve vyspělé lovecko-sběračské kultuře (přesněji: spolu s ní) a který proto nemohl být předán člověku přírodou. Příroda může lidskému druhu předávat pouze biologickou schopnost sociokulturní informaci rozpoznávat, digitálně (foneticky) kódovat a ukládat ve struktuře neuronální paměti lidí. Může člověku předávat schopnost (genetický program) naučeným jazykem mluvit a později i psát. Poskytuje mu dispozici sociokulturní informaci ze struktur vnější přírody s pomocí etnického jazyka získávat, jakoby ji **vysávat z neživých i živých struktur**, do nichž byla přirozenou evolucí vestavěna. A díky zvláštním okolnostem, které tu nemůžeme podrobněji rozvádět, dala příroda člověku soubor i takových bytostných sil, jimiž může novou foneticky zakódovanou sociokulturní informaci využívat, **zpředmětňovat ji v umělém kulturním systému**.

Řeč je ovšem výrazně interpretativním duchovním jevem, je užitím jazyka, který je svou povahou arbitrární a víceznačný, což není pouze jeho nedostatek, ale také ničím nenahraditelná přednost. Správně utvářená slova příslušného etnického jazyka, kterých je v té které kultuře vždy omezený počet, nejsou totiž pouhými signály věcí a dějů vnějšího světa člověka, jako například pachy a vůně, gesta či vábici a varovné pokřiky. Slova jsou signály signálů, a proto mohla být k věcem a dějům přiřazována víceméně libovolně. Jsou také ve své většině nejednoznačná; vágní vjemy posilují pojmovými ideály, přenášejí nejen důležitou sociokulturní informaci, kolektivní hodnoty a emoce, ale i vnitřní stavy mluvčího. Interpretují svět nikoli pouze takový, jaký sám o sobě je, ale také takový, jak jej příslušná kultura svým konvenčním myšlením chápe, hodnotí, či pokouší se změnit. Interpretují však přírodu pro kulturu, tj. z hlediska druhově sobeckých lidských zájmů. Postihují tedy pouze část reálné struktury přírody, především algoritmy pro její technologické ovládnutí tou kterou kulturou.

Už relativně jednoduché etnické jazyky musely být **nástroji útočné adaptivní strategie kulturního systému**: spontánně vznikaly proto, aby tuto geneticky předepsanou strategii člověka jako druhu podporovaly, aby pomáhaly z **přírody čerpat výživu** kulturního systému: látky, energii, informaci. Primární totiž bylo formulovat takovou sociokulturní informaci o přírodních strukturách a silách, která – často bez ohledu na nenahraditel-

nou hodnotu přirozeného prostředí – zajišťovala lidské přežití ve všech možných přírodních podmínkách. Takže přehlíženou, i když zcela **zásadní funkcí lidského etnického jazyka je získávání, předávání, kumulace a využívání kolektivně uznané sociokulturní informace**. Lidé totiž tuto informaci nepotřebují proto, aby se samoúčelně kochali pravdou, nýbrž proto, aby mohli uprostřed životem kypících ekosystémů stavět a reprodukovat svůj vlastní nebiologický svět kultury. A proto také řeč – etnický jazyk lidstva – působí nakonec onticky radikálněji než s přírodu sourodý jazyk genetický, který umožnil vznik života na Zemi.

Shrneme-li částečně dosavadní argumentaci, můžeme konstatovat, že lidská **řeč vzniká spolu se vznikem kultury**. Není tedy přirozeným, nýbrž **sociokulturním produktem**. Lidé mohou etnickým jazykem nejen komunikovat, tj. předávat si sociokulturní informaci, hodnoty a emoce vzájemně mezi sebou v rovině horizontální i vertikální, nýbrž také tuto informaci ukládat do své přirozené neuronální paměti (která současně vytváří rozptýlenou paměť společenskou), a tím měnit svůj animální obraz vnějšího světa na obraz sociokulturní. Ale to nejdůležitější se obvykle přechází. Řeč a v řeči zakódovaná sociokulturní informace napomohly **onticky rozdělit svět: na přírodu a kulturu**. Řeč totiž svět nejen závazně novým nepřirodním způsobem interpretuje, ale ve spojení s lidskou aktivitou také novým nepřirodním způsobem onticky transformuje. Ovšem řeč, protože i dnes zůstává v zajetí starších pragmatických motivů, jako by následovala biologicky determinovanou lidskou přirozenost: vznikající kulturu spontánně orientuje protipřírodně a staví ji do opozice vůči přírodě.

Nabytím řeči jsme sice neztratili, ale bohužel výrazně oslabili svou schopnost animální neverbální komunikace s přírodou. Řeč jako nadindividuální nástroj lidského zápasu o přežití neumožňuje vytvářet pouze složité technologie a sociální vztahy. Jde o nástroj, který každého nově narozeného člověka nepozorovaně vnitřně formuje jako příslušníka jisté regionální kultury. V důsledku osvojení si řeči proto ontogeneze konkrétního člověka od přírody částečně odděluje, individualizuje ho a lidstvo etnicky diferencuje. Člověka jako živočicha přiřazuje k onticky jakoby vyššímu a jinak konstituovanému (i když s jeho organismem nesoúroděmu) světu kultury.

Na druhé straně však řeč části lidské psychiky také odpovídá. Substitovala a rozšířila některé její funkce, částečně nahradila potřebu přímého haptického kontaktu mezi jedinci téže rodiny a tlupy, která je dominantním rysem v chování všech primátů. Kultivovala a zjemnila kulturní rozlišovací schopnost lidských smyslů, zprostředkovala potřebu estetického prožívání světa, potřebu náboženských prožitků i trvalé vnitřní duchovní

aktivity lidského organismu. Především však pomohla rozvinout lidské myšlení, poskytla mu nový stupeň volnosti a nezávislosti na vnějším světě. Uvolnila jeho potenciální schopnost vytvářet, kritizovat a zpředmětňovat racionální poznání – teorie. Teprve prostřednictvím řeči mohl člověk generovat kvalitativně novou skutečnost. Takže celá nynější vysoce rozvinutá informační společnost dobře odpovídá kognitivním strukturám lidské psychiky, tj. právě (a pouze) těm, které se v evoluci našeho druhu nejrychleji rozvíjely.

Díky řeči jsme jako jediný biologický druh dokázali **jazykově zakódovat smyslově neuronální informaci**. A tento jedinečný výkon, který umožnil vytvořit nebiologickou sociokulturní paměť (genom kulturního systému), povýšil lidskou aktivitu z roviny druhově sebezáchovné (biologické) do božské roviny onticky kreativní. **Zahájili jsme kulturní evoluci** a po dobu své druhové existence jsme s to vytvářet a rozvíjet novou nepřirodní skutečnost. Ale tím, že generujeme ještě jeden, vůči přírodě zatím opoziční tvořivý proces, ocitáme se v evoluční pasti: čím více prostřednictvím protipřírodní kultury realizujeme své druhové možnosti, tím vážněji ubližujeme přírodě, svému původnímu domovu, a proto i sami sobě: **Stáváme se kulturou – tedy sebou samým – ohroženým druhem**.

Ještě si připomeňme, že v jazyce je možné vlastní i cizí zkušenost s vnějším světem prožívat několikrát (a dnes už nejen prostřednictvím řeči psané), že je to však prožitek nepřímý a že prostřednictvím jazyka může také vznikat iluze lidské nezávislosti na přírodě, pocit falešné svobody a nadřazenosti člověka nad přírodou.

Psaná forma řeči, která člověku umožnila ukládat sociokulturní informaci do umělé paměti mimo svůj vlastní organismus, upevnila a zpřítomnila ústně předávanou duchovní kulturu minulosti. Dále zpřesnila teoretickou interpretaci světa, ale tím, že nebyla dostupná všem a že byla pouze podpůrnou složkou živé generační paměti, nebyla nikdy s to obsáhnout duchovní kulturu jako celek. Některé situační sociokulturní nálady a emoce se totiž zapsat nedají, mají neopakovatelnou formu analogovou, umírají spolu s historickými situacemi a právě žijícími lidmi. Ovšem národní sebeuvědomění a národní identita by patrně nebyly možné bez písemné formy etnického národního jazyka. Podobně také věda, filozofie, právo, mezinárodní politika a v nedaleké budoucnosti patrně i vztah kultury k Zemi a jejím hodnotám musí být zaznamenávány řečí psanou. Psaná forma řeči, která se po vynálezu knihtisku v 16. století rychle rozšiřovala do všech jazyků s fonetickým principem zápisu, preferuje totiž vizuální lineární formu lidské komunikace se světem. Přináší větší odstup, nadhled a objektivitu. Lidský

zrak je pro utváření kultury objektivnějším smyslem než sluch, čich a hmat. Poměr mezi jazykem mluveným a psaným je proto třeba i u každého jedince udržovat v jistě rovnováze, obě tyto formy řeči jsou komplementární, vzájemně si pomáhají, i když si současně zachovávají svou vlastní jedinečnost.

Dnešní trendy ovšem naznačují, že se svět kultury, a to navzdory jejímu globálnímu existenciálnímu ohrožení, znovu obrací ve prospěch promluvy, k relativně jednodušší řeči mluvené. Pro obyčejného člověka se tím komplikuje nejen pochopení toho, co se děje se světem v celku, ale i možnost jeho vlastního intelektuálního rozvoje. Také některé další tendence jsou spíše varovné: **mizení etnických jazyků je současně ztrátou jiných forem obrazu světa, ztrátou alternativních kulturních hodnot.** Obrazový záznam nepřímé zkušenosti, který dnes dominuje v masových sdělovacích prostředcích, analogově předává spíše dějovou (vyprávěcí) a emoční složku sdělení, zatímco systematicky nebuduje (potlačuje) obecnou filozofickou schopnost pochopení skrytých souvislostí, **složku strukturně informační.** A snad také proto se za rychlým vědeckotechnickým pokrokem a přeměnou přírody kulturou výrazně opožďuje celkové světonázorové pochopení světa průměrným člověkem.

Na úplný závěr si připomeňme ještě jeden problém. Vzhledem ke svému animálnímu původu můžeme i vysoce složité kulturní struktury poznávat a využívat animálně, neverbálně, i když jsou komplikovanými historickými výtvy. Zůstala nám totiž schopnost přijímat je jako ostatní součásti komplexního vnějšího prostředí. Ale tento způsob, který se v dnešní globalizované kultuře rozšiřuje také o vysoce rafinovanou spotřební techniku elektronickou, je perspektivně nebezpečný. Kulturní systém i bez jakéhokoli celkového filozofického pochopení, tj. pouze v důsledku růstu parciálního vědění, účinnosti společenské dělby práce a lidskému motorickému učení, stále rychleji roste a prostorově expanduje. A protože se současně rozšiřuje pokleslá ontologie všedního, která vidí jen empirickou tvář sociokulturního systému, lidstvo nepozorovaně předává svůj osud do rukou trhu a dalších neviditelných regulativů společenské spontánnosti. Rozpoznání lidské viny za úbytek přírodního bytí, a tím i za možný předčasný zánik kultury, proto předpokládá také psané formy poznání: pozorné studium knih a dalších písemných pramenů, široký biologický a filozofický přístup včetně osvojení evolučně-ontologického minima společenskou většinou.

2. HISTORIE A SOUČASNOST RÉTORIKY

2.1 ZROD RÉTORIKY VE STAROVĚKÉM ŘECKU

Rétorika¹ – věda o mluvení – má svůj původ ve starém antickém Řecku, kde řečnictví představovalo významnou součást veřejného života. Pokud se chtěl někdo obhájit v té době před soudem nebo před shromážděným lidu, musel přednést svoji řeč sám, i když mu ji písemně připravoval znalec pro řeči soudní.² Psaná řeč byla důsledně propracována jak obsahově, tak i rozvržením působivosti důkazů. Z té doby pochází známé přirovnání, že staří Athéňané byli „milovníky poslechu“, milovali krásu mluveného slova.

Historicky první dokumenty o rétorice pocházejí z 5. století př. n. l., kdy byla rétorika vedle dramatu, hudby, sochařství a stavitelství považována za tvůrčí umění. Slavným a vyhledávaným učitelem se v té době v Athénách stal sicilský Řek **Gorgias z Leontin** (483–380 př. n. l.). Jím založená první škola rétoriky usilovala o takové umění řeči, které by se svojí krásou a působivostí vyrovnalo básnictví.

Řečnictví dále rozvíjeli **sofisté**³, kteří však, podle mnohých filozofů, usilovali o řečnickou obratnost na úkor obsahu. Přesto se stylistické zásady Athéňana **Isokrata** (436–338 př. n. l.), který ctil tradiční řeckou morálku, staly základem celé pozdější teorie a praxe stylistiky.

Vývoj antického řečnictví rozhodujícím způsobem ovlivnili řečtí filozofové – Sokrates, jeho žák Platon a slavný filozof Aristoteles. Umění dialogu rozvinul jako součást svého filozofického učení athénský filozof **Sokrates** (469–399 př. n. l.). Sokrates svůj postup vedení dialogu otázkami přirovná-

¹ Základem pojmu rétorika je řecké slovo *rhésis* – řeč. Řecké slovo *rhétor*, latinsky *orator*, označovalo řečníka, mistra slova, ale také učitele řečnictví.

² Ve starověku se řečnictví členilo na tři obory: soudní řečnictví, politické (poradní) řečnictví a slavnostní řečnictví.

³ Sofisté byli řečtí filozofové v 5. století př. n. l. Zejména Sokratův žák Platón vystupoval proti empirické sofistické filozofii a prosazoval svůj objektivně idealistický koncept skutečnosti.

val k „porodnickému umění“, v němž pomáhal rodičům se myšlenkám partnera spatřit světlo světa.

Platon (427–347 př. n. l.), žák Sokratův, nazýval rétoriku **psychagorií**, čímž měl na mysli, že řečnické umění je „kouzelným voděním duší“ a kladl důraz zejména na odpovědnost řečníka a na jeho morálku. Od Sokrata převzal Platon dialog jako žánrovou formu, která umožňovala přesvědčivě podat odlišné názory postav děje. V dialogu **Faidros** formuluje nároky na řečnické umění. Platon byl prvním, kdo rétoriku považoval za ucelený systém vědění, který má důležitou společenskou funkci.

Aristoteles (384–322 př. n. l.) na rozdíl od Platona považoval rétoriku spíše za umění (techné) než za vědu (epistéme). Posláním rétoriky je podle něj zejména napomáhat hledání cesty k pravdě. Řeč je nástroj komunikace, který může pomoci při řešení sporných problémů. Jeho filozofická východiska rétoriky najdeme ve spisu **Rétorika** (347 př. n. l.), který je prvním systematickým pojednáním o řečnickém umění. Rada zásad, které jsou důležité pro řečnický projev, platí dodnes. Patří mezi ně:

- **Invence** – posláním řečníka v této úvodní etapě je shromáždění veškerých podkladů, dokumentů a dat pro svoje vystoupení.
- **Organizace** – v této fázi se třídí shromážděný materiál a zpracovává se logická struktura projevu, která se člení na úvod, vlastní stať (argumentatio) a závěr.
- **Styl** – pro zvážení způsobu řeči a správnou volbu stylu projevu jsou rozhodující dvě věci:
 - lidé, kteří budou slovům naslouchat,
 - charakter, typ projevu, který může být humorný, poučný, oslavný...
- **Zapamatování** – dobrý řečník si musí text zapamatovat a hovořit v kontaktu s lidmi. Psaný text může být jen pomůckou s hlavními body sdělení.
- **Přednes** – ve kterém řečník zhodnotí výsledky své předchozí práce. Musí zvolit prostředky, které mu umožní, aby ho lidé dobře slyšeli (síla hlasu), rozuměli mu (artikulační dovednost), mohli sledovat posloupnost jeho argumentů, tedy aby mu porozuměli, přijali jeho stanoviska a na jejich základě i jednali. Důležitou součástí projevu je osobnost řečníka, charisma jeho osobnosti.

Antické Řecko mělo nejen velké filozofy, kteří položili teoretický základ řečnickému umění, ale i dodnes uznávané řečníky. Za nejslavnějšího řečníka starého Řecka byl považován Sokratův žák **Demosthenes** (384–322 př. n. l.). Proslul zejména velkou snahou, usilovnou prací a vůlí, s níž překonyával osobní nedostatky potřebné pro řečnictví. Měl i velkou motivaci.

Jako malý chlapec ztratil otce a poručníci ho připravili o velkou část jmění. Když dospěl, začal se soudit, a to jej přivedlo k rozhodnutí podstoupit tvrdý řečnický výcvik. Demosthenes cvičil slabý hlas a potíže s dechem během běhání po pobřeží a překřikováním příboje moře. Nedobrou výslovnost překonával mluvením s oblázky v ústech. Nepříjemný tik, trhání ramene, odstraňoval bodnutím mečem, který měl pověšený na větvi stromu, pod nímž stál.

Demosthenes se stal učitelem řečnictví a později i politickým řečníkem a státníkem. Nejvýznamnější jsou jeho „**filipiky**“, tři bojovné řeči proti Filipovi II, makedonskému králi, který chtěl Athény zbavit jejich samostatnosti – řeči **O záležitostech Chersonských, O věnci, O míru**.

Ve své řeči používal Demosthenes často řečnické otázky (tj. otázka, kterou si sami položíme a sami si na ni odpovídáme): *Proč tak hovořím? Proto abych...* Zdůrazňoval silná stanoviska: *Ne, tomu tak není, rozhodně tomu tak není!* Překvapivě hlasitě položil otázku: *Kdo by si mohl myslet, že se tak stane? A po tom všem vy se ještě ptáte, proč záležitosti státu tak dopadly?* Jeho věty byly krátké, úderné, řeč jasná a srozumitelná. Často používal přirovnání a metafor. Demosthenovy projevy byly vzorem a předlohou pro řečníky mnoha generací v Řecku, ale později i v Římě.

2.2 ŘÍMSKÉ ŘEČNICTVÍ

*Zdá se mi, že není nic nádhernějšího
nad umění lidí ve shromáždění upoutat,
mysl jejich si naklonit
a jejich rozhodnutí vést, kam člověk chce,
a odvrátit je, od čeho chce.*
(Cicero)

Římané zpočátku bránili pronikání vyspělých řeckých rétorů a filozofů do Říma. Ale přes nepříznivé snahy se zde postupně prosadilo politické i soudní řečnictví, určované řeckými vzory. Slavnostní řeči se pronášely ve formě pohřebních chvalořečí. Z velkých řečníků římské republiky vynikli zejména Cicero, Marcus Antonius, Cato, Brutus, Caesar a další. Nejznámějším z římské řečnické školy se stal **Marcus Tullius Cicero** (106–43 př. n. l.), jehož vzorem byl řecký rétor Demosthenes. Jeho spis **O řečníkovi** (De oratore) je hlubokou úvahou o řečnictví, úloze rétoriky a vlastnostech dobrého rétora. Podle něho musí řečník nejen umět užívat jazyka, volit působivé ar-

gumenty, hovořit k tématu, ale především musí hájit mravnost a pečovat o estetickou hodnotu řeči. Cicero považoval řečnictví za vrcholnou formu lidských schopností a za nejdůležitější součást politické praxe. Byl zastáncem spojení rétoriky s filozofií, protože obě tyto disciplíny považoval za důležité součásti výchovy aktivního občana a řečníka. Z dob Cicerona a jeho působení se dochovalo několik desítek soudních a politických řečí, které jsou mistrovským dílem promyšlené argumentace. Bohatost výrazu Ciceronovy rétoriky byla vzorem pro mnohé jeho současníky, ale postupem času nabývala na významu a dostala se za hranice antického světa.

O sto let později po Ciceronově působení, asi v 1. století n. l., se největším rétorem doby stal **Marcus Fabius Quintilianus** (35–96 n. l.). Je autorem dvanáctisvazkového díla o rétorice **Institutio oratoria** (Základy řečnictví).⁴ Ve svém kompendiu shrnul poznatky více než pět set let trvající antické rétoriky a doplnil je svým pojetím řečnického umění a systémem výchovy. Soudil, že k ovládnutí řečnického umění nestačí jen znát pravidla, ale je nutné propojit studium se cvičením a praxí. Propracoval také jazykovou kulturu v systému výchovy od narození do dospělosti, která ovlivňovala evropské školství ještě dlouho po zániku antického světa. Quintilianus byl prvním státem placeným učitelem řečnictví a jeho učebnice rétoriky byly hlavním pramenem středověké rétoriky.

Poznámka

Vyučování v antické řečnické škole probíhalo následovně: učitel seděl v místnosti na vyvýšené židli a vyučování začal vyhlášením tématu pro daný den. Podělil se s žáky o rady, jak k tématu přistoupit a jak je možné ho rozvinout. Každý sám pak téma podle poznámek zpracoval do projevu. V řečnických školách v době Cicerona měla vybraná témata vztah k životu nebo k soudnímu jednání (k obhájení sporu). Za doby císaře měly však zadané náměty menší vztah k realitě. Jakmile žáci text projevu zpracovali, učitel ho opravil. Pak se všichni učili projev nazpaměť. Vystoupení každého jednotlivce bylo posuzováno učitelem a spolužáky. Jiné dny byly v řečnické škole věnovány slohu a kompozici.

⁴ V českém překladu vyšel v nakladatelství Odeon v roce 1985 výběr z tohoto rozsáhlého díla.

2.3 RĚTORIKA A STŘEDOVĚK

Antická řeč jako projev soudní nebo politický, jako řeč oslavná či poradní, ztratila ve středověku na významu. Středověké soudy probíhaly totiž zcela odlišným způsobem než v antice. Také řeči politické byly spíše výjimkou. Těžiště mluveného projevu bylo v té době v křesťanských kázáních. Až s rozvojem univerzity se začala vyvíjet akademická řeč, která měla znovu svá pravidla, související s antickými zásadami. Rétorika nacházela ve středověku uplatnění především v psaném projevu. Stanovila a pěstovala, podobně jako v antice, zásady psaného slohu.

Ve středověku se vyučování řečnictví řadilo mezi sedm tzv. **svobodných umění**. Ta vycházela z myšlenkového bohatství antiky a byla základní osnovou církevního a světského školství až do novověku.⁵ Patřila mezi ně gramatika, dialektika a rétorika, které tvořily základní skupinu; na ně pak navazovala aritmetika, geometrie, astronomie a hudba. Středověká rétorika měla tři hlavní oblasti:

- **Ars poetici** – rétorika psaní veršů.
- **Ars dictaminis** – umění, teorie psaní listů (s tím souviselo i psaní úředních listin).
- **Ars predicandi** – umění kázat, které postupuje od pozdně antických dob a prochází vlastním vývojem.

Křesťané příliš nedbali na svůj rétorický umělecký projev a museli často čelit výtkám pohanů. Omlouvali stylistickou nedostatečnost potřebou poučovat také prosté lidi, kteří by složitému uměleckému projevu nerozuměli. Přes veškeré znevažování rétoriky je pro středověk směrodatná výpověď **Aurelia Augustina**. Podle jeho mínění nelze rétoriku, která je sama o sobě bezcenná, nechat pohanům, aby ji zdobili svými omyly, ale je nutné ji využívat v boji za křesťanskou pravdu. Přitom i raně křesťanští řečníci respektovali antické pojetí rétoriky. Řeč měla posluchače přesvědčovat – **persvastere** –, měla v nich vzbuzovat city – **movere** – a krásným slohem lahodit jejich **krasocitu**, což byly zásady, které prosazovali i antičtí řečníci. Nahlédneme-li do Augustinových pravidel křesťanských kázání, najdeme tam i tato slova:

⁵ V Praze se už v roce 1068 tzv. svobodná umění stala základem výuky ve škole svatovítské a vyšehradské.

Řečník Cicero říkal, a říkal pravdu, že je třeba mluvit tak, aby řečník posluchače poučil, potěšil a dojal. Potom dodal, že učit je nutné, potěšit je příjemné a dojmout znamená zvítězit.

První cíl, to je vlastně nutnost vzdělávat, přinášet o každé myšlence, kterou vykládáme, dvě další o tom, jak ji můžeme vyjádřit. Potom, když chce řečník posluchače poučit a cítí, že ho posluchač nechápe, má se tvářit, jako by mu ještě neřekl to, co vlastně říci chtěl. Když však chce svého posluchače dojmout, neuspěje, pokud si nebude dávat záležet na tom, jak mluví.

Některé antické autority byly mezi středověkými vzdělanci natolik známé, že stačilo jejich pouhé obecné pojmenování. Filozof s velkým „F“ byl Aristoteles, Cicero býval označován jako řečník s velkým „R“ a Vergilius, to byl mistr. Ale i básníci, jakým byl **Qualtér Kastiliónský** ve 12. století, se museli bránit nařčení, že porušují pravidla tzv. básnické komunikace:

Já prý skládám veršiky, lehké básně robím. Za to mnohých kritiků ostré výtky lovím, že tvořím jen ze sebe, říkám jen to, co vím, nemluví snad vznešeně, nedbám na vzdělanost, občas plácnu něco tak, jak mi zobák narost. Netopím se v hádankách, z tajů nemám radost, tak lze kráčet těž, když jinak nedá ti malost.

2.4 RENESANČNÍ RÉTORIKA

V období renesance zájem o antickou rétoriku vzrostl. Objevila se řada příruček tzv. ciceroniány, které kultivovaly tehdejší latinu. Autorství jedné z nich patří Holanďanovi **Erasmu Rotterdamskému** (1469–1536), který napsal **Ciceronián neboli o nejlepším způsobu vyjadřování**. Usiloval o to, aby rétorika přispěla nejen ke kultivaci veřejných projevů, ale také k celkovému povznesení řeči ve společnosti jak v mluvené, tak i v psané formě. K tomu sloužila i jím sepsaná praktická příručka **O způsobu psaní dopisů**, vydaná v roce 1509. Pro náboženské kazatele měla v té době velký význam Erasmova učebnice kazatelství **Kazatel aneb o způsobu kázání**. Erasmus byl nejen kritikem středověké církve, zastáncem rétoriky, ale také autorem filozofických spisů. Známe je jeho satirické dílo **Chvála bláznovství**, které bylo přeloženo i do češtiny.

Rétorika se v 16. století stala středem zájmu národních jazyků. Do té doby bylo veškeré pojednání o řečnictví v latině. Z období 16. a z poloviny 17. století pochází několik set rétorických příruček, které čerpaly z antických rétorických děl.